

Prevezanika Chronika

No 53-54 (2017)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 53-54 (2017)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Περίοδος Β', Έτος 34^ο, Τεύχος 53-54

Αφιέρωμα στον Κ. Γ. Καρωτάκη

Πρέβεζα 2017

Το «Πρόσχημα» και η συνέχειά του. Η Πρέβεζα στα μυθιστορήματα του Στέφανου Σταμάτη

Στέλιος Μαφρέδας

doi: [10.12681/prch.28294](https://doi.org/10.12681/prch.28294)

Copyright © 2017, Prevezanika Chronika

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

To cite this article:

Μαφρέδας Σ. (2017). Το «Πρόσχημα» και η συνέχειά του. Η Πρέβεζα στα μυθιστορήματα του Στέφανου Σταμάτη. *Prevezanika Chronika*, (53-54), 343–349. <https://doi.org/10.12681/prch.28294>

Στέλιος Θ. ΜΑΦΡΕΔΑΣ

Το «Πρόσχημα» και η συνέχειά του

*Η Πρέβεζα στα μυθιστορήματα
του Στέφανου Σταμάτη**

Η νουβέλλα του Στέφανου Σταμάτη *Το πρόσχημα* γράφτηκε το 1966 και κυκλοφόρησε το 1971. Ο τίτλος είναι δάνειο από τον στίχο του Καρυωτάκη

*ένα ξερό δαφνόφυλλο την ώρα αυτή θα πέσει
το πρόσχημα του βίου σου και θ' απογυμνωθείς¹*

και στο βιβλίο, πέραν από τις πιο πάνω χρονολογίες, δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες, π.χ. εκδοτικός οίκος. Τεκμαίρεται, λοιπόν, ότι πρόκειται για ιδιωτική έκδοση, όχι όμως εκτός εμπορίου, αφού στο πίσω μέρος του εξώφυλλου, στην κάτω δεξιά γωνία αναγράφεται η τιμή πώλησης του βιβλίου: *δραχμαί 30*. Η τιμή αυτή, ισόποση με την πρώτη κατάθεση του Καρυωτάκη

*επήρα ένα βιβλιάριο τραπέζης
πρώτη κατάθεσις δραχμαί τριάντα²*

αν δεν είναι μια απλή σύμπτωση, σίγουρα θα είναι ένα παιχνίδισμα του συγγραφέα, αρκετά σαρκαστικό και προκλητικό, ταυτόχρονα όμως και ενδεικτικό, για όποιον μαντεύει, των προθέσεών του.

Τη χρονιά της συγγραφής, δηλαδή το 1966, κυκλοφορεί ο δεύτερος τόμος των *Απάντων* του Καρυωτάκη, στην έκδοση του Γ.Π. Σαββίδη, στη Γαλλία δημοσιεύεται το «Μανιφέστο του νέου μυθιστορήματος», συνεχίζονται με

* Το άρθρο παρουσιάστηκε στην εκδήλωση που διοργάνωσε η Δημοτική Βιβλιοθήκη Πρέβεζας στις 11.5.2018 με αφορμή τη συμπλήρωση 10 χρόνων από τον θάνατο του Στέφανου Σταμάτη (1932-2007).

¹ Από το άτιτλο ποίημα της συλλογής *Ελεγεία και Σάτιρες* (1927), ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, I, 116.

² Από το ποίημα «Πρέβεζα» (1928), ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, II, 16.

επιτυχία οι προσπάθειες για την κατάκτηση του διαστήματος, κλιμακώνεται ο πόλεμος στο Βιετνάμ, ξεσηκώνοντας θύελλα αντιπολεμικών κινητοποιήσεων στα αμερικάνικα πανεπιστήμια, ο ψυχρός πόλεμος απειλεί την ανθρωπότητα με ολοκληρωτική καταστροφή, ενώ το 1971, ταυτόχρονα με το *Πρόσχημα*, κυκλοφορεί και το μυθιστόρημα του Κωνσταντίνου Λότρη *Κλέφτης μουσειών*.³ Οι δύο συγγραφείς δεν έχουν καμία πνευματική ή άλλου είδους σχέση, πλην του γεγονότος ότι και οι δύο κατάγονται από τον ηπειρωτικό νότο. Ο Λότρης, ή Κωνσταντίνος Κονοφάγος, από την Πρέβεζα, ο Στέφανος Σταμάτης από τη Φιλιππιάδα. Εκείνο όμως το έργο που έχει σχέση με την Πρέβεζα, είναι αυτό του Στέφανου Σταμάτη.

Ο ήρωας της νουβέλλας, ο νεαρός Αλέκος, φτάνει στην Πρέβεζα από την ενδοχώρα του νομού, προστατευόμενος του κ. Διονυσίου, πλούσιου Πρεβεζάνου εγκατεστημένου στο Λονδίνο. Δουλεύει στο λογιστήριο της επιχείρησης του κ. Γεράσιμου, και περνά τον καιρό του ανάμεσα στα χαρτιά του γραφείου και την πλήξη της πόλης. Ο φίλος του και συντοπίτης Μιχάλης, έχοντας τελειώσει τις σπουδές του, επιστρέφει στην Πρέβεζα και διορίζεται ως υπάλληλος στη Νομαρχία. Η ευαισθησία των δύο φίλων εκδηλώνεται με τους έντονους προβληματισμούς τους για όσα συμβαίνουν στον πλανήτη στις μέρες τους και τις αναζητήσεις τους για την ουσία της ζωής, κυρίως όμως με την ενασχόλησή τους με την ποίηση. Από την αυτοκτονία του Καρυωτάκη έχουν μεσολαβήσει κάτι περισσότερο από τρεις δεκαετίες και οι μνήμες του ακραίου περιστατικού ζουν σε πολλούς Πρεβεζάνους, ούτως ώστε η παρουσία του ποιητή να είναι έντονη και διαρκής στην καθημερινότητα των ανθρώπων της πόλης.

Η ζωή των δύο φίλων μεταβάλλεται δραματικά, όταν ο Αλέκος διαπιστώνει ότι ο σωτήρας του ο κ. Διονύσιος ήταν από παλαιά γνωστός και φίλος του Καρυωτάκη και συνυπήρξε μαζί του την περίοδο της παραμονής του ποιητή στην Πρέβεζα. Οι συζητήσεις ως εκ τούτου αποκτούν άλλο ενδιαφέρον και ο κ. Διονύσιος αποδεικνύεται πηγή σπουδαίων πληροφοριών άλλα και ιδεών για τον νεαρό προστατευόμενό του. Η κορύφωση της αφήγησης συντελείται, όταν ο μέντορας αποκαλύπτει στον νεαρό το μυστικό του, ότι δηλαδή η έρευνά του στο Παρίσι για την ανακάλυψη του εξώγαμου παιδιού του Καρυωτάκη, για την ύπαρξη του οποίου ουδόλως αμφέβαλε, υπήρξε άκαρπη. Το ενδεχόμενο ο έτερος νεαρός Μιχάλης, λόγω της πολύ έντονης προσωπικότητάς του, της σχέσης του με την ποίηση και της απόφασής του να γυρίσει, μετά τις σπουδές του, στην Πρέβεζα και να διοριστεί υπάλληλος στη

³ Κωνσταντίνος Η. Κονοφάγος (1912-1989), Πρεβεζάνος στην καταγωγή, διετέλεσε Πρύτανης του Ε.Μ.Π., υπουργός οικονομικών (1974-1977) στην κυβέρνηση Κων. Καραμανλή και συγγραφέας. Δημοσίευσε ποίηση και πεζά με το φιλολογικό ψευδώνυμο Κωνσταντίνος Λότρης. Πρβλ. ΒΑΣΙΛΙΑΣ 2012.

Νομαρχία, να ευρίσκεται πολύ κοντά στον Καρυωτάκη, εξετάζεται σοβαρά από τον κ. Διονύσιο, όμως ο ξαφνικός του θάνατος καταργεί κάθε περαιτέρω σκέψη και ενέργεια. Η παρέα χάνει την ισορροπία της, η σκιά του ποιητή αιωρείται βασιανιστική και οι δύο νεαροί ήρωες σκέφτονται το μέλλον τους. Ο μεν Αλέκος παραμένει στην Πρέβεζα, ο δε Μιχάλης, ο άλλος του εαυτός, φεύγει ...

Πολλά χρόνια μετά, στην ανατολή του νέου αιώνα, βρίσκουμε τον Μιχάλη, «όψιμο άνθρωπο της θάλασσας που πήδησε από μια ακριβή υπαλληλική καρέκλα στα κύματα», κεντρικό ήρωα στο μυθιστόρημα του Σταμάτη *Η σχεδία της Μέδουσας* (εκδ. Κοχλίας, Αθήνα 2001). Ο τίτλος του μυθιστορήματος παραπέμπει στον ομότιτλο πίνακα του Ζαν-Λουί-Τεοντόρ Ζερικό,⁴ που φιλοτεχνήθηκε το 1819 και εκτίθεται στο μουσείο του Λούβρου και απεικονίζει τη μάταιη ελπίδα των ναυαγών της γαλλικής φρεγάτας «Μέδουσα», που ναυάγησε στις ακτές της Δυτικής Αφρικής το 1816.

Ύστερα από δέκα τρία χρόνια περιπλάνησης στις θάλασσες, ο Μιχάλης βρίσκεται σε μια πολίχνη της Κορνουάλης, δεσμώτης σε βρετανική φυλακή, ως ύποπτος για απόπειρα φόνου. Εκεί, ως άλλος Όσκαρ Ουάιλντ, γράφει τη δική του Μπαλάντα της Φυλακής:

Ήρθα σε τούτη τη μικρή αγγλική πόλη θέλοντας να είμαι ελεύθερος να σκέπτομαι και να ψάχνω, να συγκρίνω ζωντανούς και πεθαμένους [...]. Ζω μέσα μου στα παλιά, στον καιρό που γύριζα στους δρόμους [...] και σ' ένα νεκρό πια σήμερα βλέπω, κάπου ένα μίλι μακριά την ανθρωποφάγα Μάγχη να δείχνει για μια ακόμη φορά τα μεγάλα και σουβλερά δόντια της [...]. Έξω, σαν να μην έφτανε ο άνεμος των εβδομήντα κόμβων [...] βρέχει. Κλείνω τις κουρτίνες, δεν αντέχω να βλέπω τόσο εχθρική την αγαπημένη φύση.⁵

Σε αυτήν την εχθρότητα της φύσης, ξαναζεί τα γεγονότα της ζωής του, στοχάζεται επάνω στην τυχαιότητα τους, προσφεύγει στην ποίηση και αποπειράται την ερμηνεία του μυστηρίου της ζωής. Έμπειρος και πολυταξιδεμένος, ξέρει πως το κάθε τι έχει την εξήγησή του και πως στη ζωή τα πάντα συμβαίνουν: η εξέγερση, το ναυάγιο, ο κανιβαλισμός, η διάσωση. Και πάνω σε αυτούς τους άξονες κινείται η γραφή του Σταμάτη, ο ήρωας του οποίου, τις μέρες και ώρες της παραμονής του στο κρατητήριο της μικρής πόλης Νιου Λιν, θυμάται τα ταξίδια του στις θάλασσες, τις φουρτούνες και τις μπουνάτσες, τους τόπους και τους ανθρώπους, τους έρωτες και τις γυναίκες των λιμανιών.

⁴ Jean-Louis-Théodore Gericault, 1791-1824, Γάλλος ζωγράφος, γλύπτης και γραφίστας, καθοριστική μορφή του Γαλλικού Ρομαντισμού.

⁵ ΣΤΑΜΑΤΗΣ 2001, 20, 21.

Αλλά η παλινδρομική κίνηση της σκέψης του, περιλαμβάνει και την ανάκληση της περιόδου εκείνης της ζωής του, στη «μικρή παραθαλάσσια πόλη του Ιονίου όπου έζησα για δύο περίπου χρόνια κι όπου φοβάμαι πως ξέμεινε η καρδιά μου». ⁶ Μια τέτοια ομολογία επανασυνδέει τον συγγραφέα με την πόλη του, «ας την ξαναβαφτίσουμε τώρα κι ας την αποκαλέσουμε Προνοίκια», ⁷ η οποία κυριαρχεί μέσα του, παρ' όλο τον κοσμοπολιτισμό του. Άλλωστε στο *Πρόσχημα* είχε εκφράσει τους φόβους του για μια ενδεχόμενη απομάκρυνση από τον τόπο του και τις συναισθηματικές δεσμεύσεις του με αυτόν:

Μ' εμποδίζει όμως να φύγω και κάτι άλλο: μια έντονη νοσταλγία που δεν μπορώ να κατανικήσω [...]. Αισθάνομαι υποταγμένος σ' έναν πανίσχυρο μαγνητισμό που προέρχεται από τούτον τον τόπο [...]. ⁸

Αυτός, λοιπόν, ο «μαγνητισμός» επιδρά στη ναυτική πυξίδα του Μιχάλη που προβαίνει σε διαρκείς διοπτεύσεις προς τον τόπο της φυγής του,

νύχτες στην Προνοίκια συντροφιά με τον Αλέκο να μιλάμε για την ανθρώπινη μοίρα, για τις χαρές και τις λύπες της ζωής, να περπατάμε ανάμεσ' από ανθρώπους που μας χαιρετούσαν ευγενικά και σκέφτονταν σαν τον μάστορο-Λευτέρη. Το παιδάριο, να πάρει τέτοια θέση στη Νομαρχία [...]. ⁹

Ο φίλος του ο Αλέκος, τώρα δευτερεύον πρόσωπο του μυθιστορήματος, έμεινε στην πόλη του Ιονίου, «και από υπαλληλάκος έγινε μεγάλος». Τα πράγματα θα εξελιχτούν έτσι, ώστε οι κατηγορίες που τον βαραίνουν θα αποσυρθούν και ελεύθερος πλέον θα πάρει τον δρόμο της επιστροφής. «Δε θα 'θελα να γυρίσεις όπως γύρισες, κυνηγημένος από ένα θλιβερό περιστατικό. Έπρεπε να γυρίσεις νικητής. Σου άξιζε» του λέει ο Αλέκος όταν συναντιούνται ξανά στην Πρέβεζα. ¹⁰

Ο Στέφανος Σταμάτης εγκαταστάθηκε οριστικά στην Πρέβεζα το 1993, όπου έζησε ως τη θανά του. Δεν ξέρω αν σκεφτόταν να γράψει για την εδώ παραμονή του των τόσων χρόνων. Θα είχε ενδιαφέρον η οπτική της πόλης, όπως θα την έβλεπε κάτω από τις νέες συνθήκες του βίου του.

Στο *Πρόσχημα* η Πρέβεζα δεν λειτουργεί αυτόνομα. Οι κινήσεις των ηρώων συντελούνται στη σκιά του Καρυωτάκη, οι σκέψεις τους επηρεάζονται

⁶ ΣΤΑΜΑΤΗΣ 2001, 23.

⁷ ΣΤΑΜΑΤΗΣ 2001, 26.

⁸ ΣΤΑΜΑΤΗΣ 1971, 73.

⁹ ΣΤΑΜΑΤΗΣ 2001, 61.

¹⁰ ΣΤΑΜΑΤΗΣ 2001, 290.

βαθύτατα από τους στίχους του, τα όνειρά τους αξιολογούνται και στοιχίζονται με τη στάση ζωής του. Αλλά και η καθημερινότητα της πόλης καταλήγει να αξιολογείται πάντοτε ως προς το τελικό συμβάν της ζωής του αυτόχειρα ποιητή. Αφορισμοί σαν και τούτον:

*Το καταλάβαινα πια – καταραμένη πόλη! Δεν έφτασε ένας θάνατος που την είχε λεκιάσει ποιος ξέρει για πόσες γενιές, δεν είχε ρίξει στη θάλασσα μαζί με τα καθημερινά σκουπίδια της καμιά από τις προκαταλήψεις της [...]*¹¹

διάλογοι, όπως ο ακόλουθος:

*[...] μα σου είπα, μου είναι αδύνατον να μιλάω ψύχραιμα γι' αυτόν [...]. Κι αν για λίγο το κατόρθωσα, δε μπορώ άλλο. Έρχονται σαν κύματα σε προσήνεμη αχτή οι αναμνήσεις, είναι βλέπεις και ο μοιραίος ευκάλυπτος κοντά [...]*¹²

και περιγραφές της καθημερινότητας, καθώς η παρακάτω:

*[...] φτάνει να δεις τον κυρ-Σταύρο να καθαρίζει την μοτοσυκλέτα του, τον κυρ-Μανώλη να ταΐζει την γάτα του, να δεις τον κύριο Μ. το γιατρό που πρώτα πίσω από τα χοντρά γυαλιά του κοιτάζει σαν τον Χάροντα της γειτονικής Αχερουσίας αν ο άρρωστος έχει – όχι ανάμεσα από τα δόντια του, αλλά στο χέρι του – τη «νόμιμη αμοιβή» [...] και θα καταλάβεις [...]*¹³

δημιουργούν στους νέους ανθρώπους ψυχολογία κατάλληλη για επώαση της φυγής.

Ο συγγραφέας δεν εναντιώνεται προς την πόλη, δεν την απορρίπτει και δεν σκιαμαχεί μαζί της. Ξέρει τη σχετικότητα των πραγμάτων και γι' αυτό οι αναφορές του έχουν μια γενικότητα, καθώς παραδέχεται ότι η κατάσταση που βιώνει και ο τρόπος της ζωής του θα ήταν ο ίδιος όπου γης. Παρ' όλα αυτά, η φυγή είναι το μέλλον του και βοηθούντων των γεγονότων την αποτολμά. Έτσι, το *Πρόσχημα* είναι το μυθιστόρημα της φυγής, αυτής που ο Σταμάτης μας την είχε προαναγγείλει στο πρώτο κίολας βιβλίο του, τον *Κάμπο με τα όνειρα*:

¹¹ ΣΤΑΜΑΤΗΣ 1971, 82.

¹² ΣΤΑΜΑΤΗΣ 1971, 76.

¹³ ΣΤΑΜΑΤΗΣ 1971, 42.

Το κακό άρχισε από τότε που ήταν παιδί. Γρήγορα βαρέθηκε τα μαθήματα του Γυμνασίου, ή καμαρούλα του γιόμισε λογιής-λογιής άλλα βιβλία. [...] Απόμεινε μονάχος. Λίγο μιλούσε πια, πολύ σκεφτόταν. Δεν γίνεται αλλιώς, όταν δεν έχεις με ποιόν να μιλήσεις. Κι όσο η κουβέντα πρέπει να μένει στο μπόι τ' αντικρυνού, τόσο εύκολο είναι η σκέψη να πετάξει ως τα σύννεφα. Φτάνει να την κεντρίσει κάτι. Κι αυτουνού την είχαν κεντρίσει κάμποσες ιστορίες που δεν τις θυμόνταν πια καλά, οι ιστορίες απ' τα λογιής-λογιής βιβλία που διάβαζε τότε στο Γυμνάσιο. Ερχόταν τώρα απ' αυτές σκόρπιες εικόνες, κι αυτός πάσκιζε να τις βάλει στη σειρά, ένοιωθε παράξενη χαρά όταν το κατάφερνε. Δεν άργησε να ξεφύγει απ' τις ιστορίες των βιβλίων. Και μια μέρα αρπάζοντας στην τύχη μιαν αρχή, έπλασε μια δική του [...].¹⁴

Και *Η σχεδία της Μέδουσας* στέκεται το μυθιστόρημα της επιστροφής. Όπως λέει ο συγγραφέας:

Για δεκατρία χρόνια δεν κατοίκησα παρά μόνο σε ατσάλινα τείχη. Πώς τα κατάφερα; Πώς άντεξα στις θύελλες; Δεν ξέρω – ίσως κάποιος από τους προγόνους μου να ήταν πειρατής [...]. Και δεν θα πω τίποτε άλλο, παρά μόνον πως από την πρώτη στιγμή τη θάλασσα την αγάπησα. Κι εκείνη δεν με γέλασε, μου χάρισε πολλές και δυνατές χαρές. Δεν είναι λίγο, αντίκρυ σ' ένα κύμα να λες: όχι, δεν θα με νικήσεις! Κι ύστερα το πρώτο πράγμα που έδωσε ο Θεός, είναι το μακρινό ταξίδι, έγραψε ένας μεγάλος ποιητής μας κι εγώ αξιόθηκα να περπατήσω στο Αλγέρι, στην Καζαμπλάνκα, στη Σεβίλλη, στο Μπιλμπάο, στην Αμβέρσα, στο Αμβούργο, στο Άμπερτην, – μου ξέφυγαν η Αμερική, η Ιαπωνία, η Ασία. Αν μ' ακούει ο Θεός των μακρινών ταξιδιών, ας δεχτεί τις ευχαριστίες μου [...].¹⁵

Στον τρόπο αυτόν της ζωής η Πρέβεζα είναι διαρκώς παρούσα. Τώρα οι αναφορές του συγγραφέα δεν έχουν κάποιο περιγραφικό χαρακτήρα και αρνητική διάθεση. Η επίκληση της γίνεται για να προσδιοριστεί το κέντρο, γύρω από το οποίο εξακτινώνονται οι δραστηριότητές του, ένα κέντρο προσδιοριστικό της ταυτότητας και της οντολογίας του. Η μνήμη επιδρά ευεργετικά στην ψυχή του αφηγητή και ήρωα, καθώς διασχίζει τους ωκεανούς και χάνεται μέσα σε πλήθη αλλογενών και σε αγκαλιές γυναικών που η ειλικρίνεια των συναισθημάτων τους αποτελεί επαγγελματική υποχρέωσή τους. Άρα ο ρόλος της πόλης είναι θετικός και ο εντοπισμός της στον παγκόσμιο χάρτη απαραίτητος για τη συνέχιση του ταξιδιού και ταυτόχρονα αναγκαίος για τη

¹⁴ ΣΤΑΜΑΤΗΣ 1960, 84, 85.

¹⁵ ΣΤΑΜΑΤΗΣ 2001, 19, 20.

λειτουργία της παλιννόστησης. Στο ταξίδι του ήρωα της *Μέδουσας* δεν υπάρχει ο προορισμός, υπάρχει όμως ο τόπος της επιστροφής.

Ο τρόπος που περνάει η Πρέβεζα στο βιβλίο δεν υπηρετεί κάποιον ηθογραφικό σκοπό ή τοπικό σωβινισμό κι ούτε βολεύει κάποια απελπισία. Είναι ένας τρόπος ηρεμίας και καταλλαγής και η ισορροπία των εικόνων, μεταξύ του δραματικού και του πραγματικού, δίνει αξία στο μυθιστόρημα και στην πόλη, η οποία αντιπροσωπεύει ένα αστικό τοπίο, αποδεκτό από τον αναγνώστη.

Με το *Πρόσχημα* του Στέφανου Σταμάτη, η Πρέβεζα κάνει την εισοδό της στη νεοελληνική πεζογραφία, συμπληρώνοντας έτσι την παρουσία της στη γραμματεία μας, αφού μέσω του Καρυωτάκη, είχε μπει νωρίτερα στον χώρο της νεοελληνικής ποίησης. Με τη *Σχεδία της Μέδουσας* ο Στέφανος Σταμάτης ισχυροποιεί αυτήν την παρουσία και την εδραιώνει.

Αυτήν τη συνεισφορά του Στέφανου Σταμάτη στην πόλη πρέπει να την αναγνωρίσουμε χωρίς καμία επιφύλαξη και να την αξιολογήσουμε στον υπέρτατο βαθμό.

✠

Βιβλιογραφία

ΒΑΣΙΛΙΑΣ Η.Β., 2012, Το λογοτεχνικό έργο του κ. Κ. Κονοφάγου, στο: Η.Β.

ΒΑΣΙΛΙΑΣ, *Απαντα*, επιμ. Νίκος Δ. Καράμπελας, Πρέβεζα, 666-669

ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ Κ., 1965-1966, *Απαντα τα Ευρισκόμενα*, I-II, Αθήνα

ΛΟΤΡΗΣ Κ., 1971, *Κλέφτης μουσείων*, Αθήνα

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΣΤ., 1960, *Ο κάμπος με τα όνειρα*, Αθήνα

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΣΤ., 1971, *Το πρόσχημα*, χ.τ.

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΣΤ., 2001, *Η σχεδία της Μέδουσας*, Αθήνα